

Hartmannas ir Sezemanas. Husserlio fenomenologijos kritika ir intuicijos problema

Dalius Jonkus

Vytauto Didžiojo universiteto Filosofijos katedra
Vytautas Magnus University, Department of Philosophy
V. Putvinskio g. 13–610, LT-44248 Kaunas
phenolt@yahoo.com

Santrauka. Straipsnyje nagrinėjama intuicijos ir konstravimo santykio problema pažinime. Nikolajus Hartmannas ir Vosylius Sezemanas supranta Edmundo Husserlio fenomenologiją kaip intuicija besiremiantį pažinimą, kuris yra priešingas konstravimu grindžiamam žinojimui. Abu autoriai kritikuoja Husserlio praeigą ir siūlo susieti intuiciją ir konstravimą naudojant dialektiką ir žinojimo genezės eksplikaciją. Hartmannas pabrėžia gamtos mokslų svarbą pažinime, o Sezemanas kritikuoja mokslinį pažinimą kaip nepakankamą, nes šis objektyvuoja sąmonę ir negali suprasti vertybių. Pirma, nagrinėju, kaip Hartmannas supranta intuicijos ir konstrukcijos santykį pažinime. Antra, analizuoju, kaip Sezemanas atskleidžia duoties iracionalumą. Galiausiai, aptariu, kaip abu autoriai siekia susieti intuiciją ir konstravimą.

Pagrindiniai žodžiai: fenomenologija, intuicija, Husserlis, Hartmannas, Sezemanas.

Hartmann and Sesemann. The Critique of Husserl's Phenomenology and the Problem of Intuition

Summary. This article deals with the problem of the relationship between intuition and construction. Nicolai Hartmann and Vasily Sesemann understand Husserl's phenomenology as the practice of intuitive knowledge, which can be contrasted to conceptual construction. Both authors seek to join intuition and conceptual knowledge using the concept of dialectics, or the genesis of knowing. Their positions differ in valuing the relationship between intuition and construction. Hartmann emphasizes the perspective of the natural sciences as a necessary element of knowledge, and Sesemann criticizes scientific knowledge as objectifying and therefore insufficient to understand consciousness and values. Firstly, I discuss how Hartmann understands intuition and construction. Then I analyze how Sesemann explained the irrationality of givenness. Finally, I discuss how both philosophers justify the synthesis of intuition and construction.

Keywords: phenomenology, intuition, Husserl, Hartmann, Sesemann.

Received: 02/3/2019. Accepted: 13/3/2019

Copyright © 2019 Dalius Jonkus. Published by Vilnius University Press

This is an Open Access article distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution Licence](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

Įvadas

Herbertas Spiegelbergas knygoje *Fenomenologinis sąjūdis* gana išsamiai analizavo Nikolajaus Hartmanno (1882–1950) filosofijos santykį su fenomenologija. Jis pripažino, kad Hartmannas pozityviai vertino fenomenologinį metodą ir pats naudojo fenomenologiją kaip fenomenų deskripciją bei eidetinę intuiciją. Kita vertus, Hartmannas atmetė transcendentalinę redukciją ir kritikavo fenomenologijos idealizmą. Vertindamas Hartmanno fenomenologijos kritiką Spiegelbergas teisingai teigė, kad ji dažnai yra nepamatuota ir kad paties Hartmanno raštuose fenomenologijos yra daugiau nei jis pats pripažįsta (Spiegelberg 1960: 386). Panašią išvadą darė ir kiti Hartmanno santykį su fenomenologija nagrinėję autoriai. Michaelis Landmannas rašė, kad Hartmannas polemizavo su istorine fenomenologija, bet tai darė remdamasis fenomenologijos idėja, tad fenomenologijos įveikimą jo darbuose reikia traktuoti kaip jos pratęsimą (Landmann 1951: 69). Christianas Möckelis straipsnyje, kuriame nagrinėja klausimą, ar Hartmannas buvo fenomenologas, taip pat prieina prie išvados, kad šis autorius kūrybiškai naudojosi fenomenologiniu metodu, bet niekada netapo ortodoksiniu fenomenologu (Möckel 2012: 125). Pritardamas daugeliui šių išvadų, aš šiame straipsnyje teigiu, kad Hartmanno kritika fenomenologijos atžvilgiu leidžia naujai kelti intuicijos ir jos reikšmės pažinime klausimą. Hartmannas, viena vertus, pripažįsta fenomenologinės intuicijos reikšmę, kita vertus, nurodo jos ribas. Diskusija apie intuiciją atveda prie klausimo apie fenomenologinę duotį. Ar ji yra pakankamas pagrindas pažinimui? Ar duoties klausimas turi būti siejamas su probleminiu visumos pažinimu, kurį Hartmannas susiejo su teoriniu konstravimu ir rekonstravimu. Mano manymu, Spiegelbergas klaidingai teigė, kad Hartmannas visiškai pripažįsta fenomenologinę intuiciją. Manau, kad tokios intuicijos reikšmė Hartmanno estetikoje yra nepaneigiamą, bet savo kritinėje ontologijoje Hartmannas siekė susieti fenomenologinę duoties deskripciją su pažinimo kontekstus rekonstruojančia dialektika ir būties sluoksnių analize. Hartmanno filosofijos santykį su fenomenologija patikslinu pasitelkdamas Vosylius Sezemano (1884–1963) filosofiją. Sezemanas nuo paauglystės iki mirties palaikė su Hartmannu draugiškus ryšius. Hartmanną Sezemanas pažinojo dar nuo studijų Sankt Peterburgo vokiečių gimnazijoje laikų. Studijuodamas Marburge (1909–1911 metais) jis taip pat bendravo su Hartmannu, tuo metu pradėjusiu dėstyti tame universitete. Sezemanas taip pat priklausė Hartmanno vadovaujamam būreliui filosofų, kurie kritiškai vertino neokantiškąją filosofiją. Ortega y Gassetas, kuris taip pat studijavo Marburgo universitete 1911 metais, teigė, kad aplink Hartmanną susibūrę jaunieji filosofai kritiškai vertino neokantinę filosofiją ir kaip alternatyvą atrado fenomenologiją. Ispanų filosofas pažymėjo tris bendrus šios grupės narių bruožus. Pirma, jie siekė tiesos ir aiškumo. Antra, jie siekė kurti sistemišką filosofiją. Trečia, jie visi atmetė idealizmą (Ortega y Gasset 1965: 41).

Sezemano filosofija daugeliu aspektų panaši į Hartmanno. Jie abu buvo paveikti rusų filosofo Nikolajaus Losskio (1870–1965) idėjų apie intuicijos reikšmę pažinime¹, jie

¹ Apie Nikolajaus Losskio požiūrį į fenomenologiją plačiau žr. Tremblay 2016.

abu formavosi veikiami Marburgo neokantininkų idėjų ir abu atrado fenomenologiją kaip alternatyvą neokantiniam idealizmui. Tiesa, reikia pažymėti, kad fenomenologijos recepcija jų darbuose yra kritiška. Pripažindami fenomenologinės intuicijos ir deskripcijos reikšmę, jie kritikavo Husserlio fenomenologijos idealizmą. Kita vertus, jie buvo gerai susipažinę ne tik su Husserlio fenomenologija, bet ir su Maxo Schelerio (1874–1928), Alexanderio Pfänderio (1870–1941), Moritzo Geigerio (1880–1937) ir kitų realistinei fenomenologijai priskiriamų filosofų darbais. Norint suprasti Hartmanno ir Sezemano santykį su fenomenologija pravartu prisiminti, kad jie simpatizavo realistinės pakraipos fenomenologams. Kaip teigia Barry'is Smithas, realistinė fenomenologija Husserlio filosofijoje skyrė dvi puses. Viena vertus, Husserlio fenomenologija turėjo būti orientuota į objektus ir su jų skirtingomis plotmėmis susijusias apriorines struktūras, kita vertus, jo fenomenologija galėjo būti orientuota į aktus. Pastarąją fenomenologijos orientaciją atspindi Husserlio posūkis link transcendentalinio idealizmo (Smith 1997: 586). Kaip matysime, Hartmannas ir Sezemanas labiau akcentavo objektų fenomenologiją. Žvelgdami iš realizmo pozicijų, fenomenologiją jie suprato kaip metodą, kuris leidžia aprašyti objektus ir jų apriorines struktūras². Hartmanno ir Sezemano pozicijų fenomenologijos atžvilgiu palyginimas leidžia pamatyti bendras Husserlio fenomenologijos recepcijos tendencijas. Tačiau abiejų filosofų požiūriai ne visada sutampa. Sezemanas dažnai polemizavo su Hartmanno filosofija tiesiogiai ir netiesiogiai. Jis kai kurias Hartmanno filosofijos idėjas plėtojo toliau, o kitas atmetė. Galima daryti prielaidą, kad ir Sezemano idėjos vienaip ar kitaip veikė Hartmanno filosofiją. Hartmannas savo filosofinę poziciją įvardijo kaip kritinę ontologiją, o Sezemanas save vadino kritiniu realistu.

Dialektinis duoties ir užduoties santykis Hartmanno filosofijoje

Hartmannas, skirtingai nuo Marburgo mokyklos neokantininkų, kurie pažinimą siejo su matematizuotu gamtos mokslų konstravimu, teigė, kad pažinimo problemą galima spręsti tik atskleidžiant metafizines pažinimo prielaidas. Jis pabrėžė ontologinės problematikos pirmapradiškumą. Šiuo žingsniu jis bandė atsiriboti tiek nuo loginio idealizmo, kuriam atstovavo neokantininkai, tiek nuo transcendentalinio idealizmo, kurį reprezentavo fenomenologai. Savo poziciją Hartmannas apibūdino kaip kritinę ontologiją. Jo apmąstymų išeities taškas yra duoties problema. Neokantininkai teigia, kad pažinimas prasideda ne nuo duoties, bet nuo problemų suvokimo. Fenomenologai tvirtina atvirkščiai – visas pažinimas remiasi duotimi. Hartmannas siekia parodyti, kad klysta tiek vieni, tiek kiti. Jo manymu, negalima teigti, kad nieko nėra duota, taip pat neteisinga manyti, kad viskas yra duota. Tai yra kraštutinai priešingos tezės, kurios paneigia duoties sąvokos prasmę (Hartmann 1949a: 42).

² Estetikoje abu autoriai turėjo pripažinti ne tik apriorines objektų struktūras, bet ir jų koreliaciją su sąmonės aktais bei nuostatomis. Plačiau apie Hartmanno ir Sezemano estetiką žr. Jonkus 2015: 122–141.

Hartmannas sakė, kad duoties problema dažnai yra siejama su požiūrio tašku (perspektyva). Tačiau, jo manymu, neteisinga duotį sieti vien su požiūrio tašku, nes šis taškas pats yra priklausomas nuo problemos visumos supratimo (Hartmann 1949: 43). Fenomenologija bando įveikti teorinę problemos formuluotę ir sugrįžti prie tiesioginės duoties aprašymo, tačiau toks rėmimasis duotimi, pasak Hartmanno, paneigia objektyvią realybę ir skaitosi vien su fenomenų reikšmingumu. Taigi Hartmannas, priešingai nei fenomenologai, teigė, kad, norint suprasti fenomenus, reikia juos aiškinti remiantis teorijomis, kurios aprėpia daugiau nei tiesioginė duotis. Viena iš galimybių įveikti duoties ir užduoties antinomiją yra pažinimo objektą susieti su pažinimo progresu. Hartmannas Husserlio fenomenologiją dažnai kritikavo kaip idealistinę filosofiją. Dažniausiai jis nepagrįstai priekaištavo dėl to, kad Husserlis analizavo vien sąmonės aktus ir neskyrė dėmesio transcendentiniams objektams. Laiške, rašytame jau po Antrojo pasaulinio karo knygos *Pažinimo metafizikos pagrindai* (*Grundzüge einer Metaphysik der Erkenntnis*, pirmasis leidimas 1921 m.) vertėjui į prancūzų kalbą Robertui Vancourt jis savo santykį su fenomenologija apibūdina taip:

Aš vis dėlto fenomenologiją supratau kitaip nei daugelis mano amžininkų. Jos atstovai, pirmiausia pats Husserlis, išplėtojo teoriją, kuri buvo pusiau psichologinė, pusiau transcendentali. Šią teoriją kartu su Husserlio sąmonės koncepcija privalėjau atmesti, nes naujasis metodas buvo apribotas aktų ir aktų fenomenų analize. Man atrodė, kad reikia geriau aprašyti objektų fenomenus ir per tai vėl atkurti išorinio pasaulio reikšmingumą, kurį Husserlis prarado dėl realybės susklaidymo (Vancourt 1945: 8).

Tokią kritiką Hartmannas išsako ne tik *Pažinimo metafizikos pagrinduose*, bet ir kitose savo knygoje. Pavyzdžiui, *Estetikoje* (1953 m.), išleistoje jau po jo mirties, Hartmannas taip pat kritikavo fenomenologijos nukreiptumą į sąmonės aktus. Filosofas teigia, kad fenomenologai daugiausia plėtoja sąmonės aktų ir estetinio mėgavimosi analizę, bet nenagrinėja estetinio objekto struktūros. Paties Hartmanno nuomone, fenomenologinis metodas reikalauja sugrįžti prie pačių daiktų ir todėl jis yra tinkamas analizuoti ne tik subjektyvius aktus, bet ir pačius estetinius objektus. Analizuodami tik estetinius aktus, fenomenologai negali įgyvendinti fenomenologijai iškelto uždavinio ir lieka prisirišę prie imanentinės filosofijos prietaro, esą tiesiogiai duoti yra tik sąmonės aktai, bet ne objektai (Hartmann 1966: 30).

Hartmannas teigė, kad intencionalumą Husserlis supranta laikydamasis imanentizmo pozicijos. Esą Husserlis atskiria intencionalų objektą nuo transcendentiško daikto savyje. Tai lemia intencionalaus objekto priklausomybę sąmonės vidujybei. Šitai filosofas kritikavo fenomenologiją ir siejo ją vien su fenomenų aprašymu, kuris neleidžia suvokti juose pasireiškiančios transcendencijos. Pasak Hartmanno, fenomenologinis metodas negali padėti ten, kur reikalinga rekonstrukcinė interpretacija. Neokantininkai pažinimo teoriją formuluoja kaip užduočių (problemų) sprendimą, o fenomenologai – kaip duoties aprašymą. Kritinė ontologija, Hartmanno teigimu, turi tyrinėjimą pradėti nuo to, kas duota tiesioginio patyrimo fenomenuose, ir pereiti prie to, kas supratingai rekonstruojama. Taip Hartmannas tiesioginę duotį (*das Gegebene*) susiejo su užduotimi (*das Aufgegebene*).

Tiesioginės duoties ir problemų rekonstravimo derinimas galėtų būti laikomas Hartmanno įnašu į fenomenologinio metodo apmąstymus. Reikia pažymėti, kad panašios

strategijos, aiškindamas fenomenologinį metodą, laikėsi ir Eugenius Finkas (1905–1975). Šeštojoje karteziškojoje meditacijoje Finkas pateikė konstruktyvios fenomenologijos apmatius, kuriuose jis laikėsi panašios pozicijos kaip ir Hartmannas. Finkas taip pat teigė, kad nepakanka remtis intuicija kaip tiesiogine duotimi, supratimui pasiekti yra reikalingas ir konstravimas (Fink 1988: 70). Tačiau Hartmannas, atmesdamas intencionalią analizę kaip imanentistinę, sugrįžo prie reprezentacinio pažinimo modelio. Teikdamas savarankišką ir nuo sąmonės nepriklausomą pažinimo objektų egzistavimą jis negalėjo kitaip paaiškinti paties pažinimo kaip tik pripažindamas vaizdinių egzistavimą sąmonėje. Sąmonę jis suprato kaip tikrovę reprezentuojančių vaizdinių kaupyklą.

Hartmannas pabrėžė radikalų loginio idealizmo ir fenomenologijos skirtumą. Neokantiškasis idealizmas visų pirma yra toks racionalizmas, kuris būtų suprantas kaip mąstymo funkciją, duotį redukuoja į užduotį, suvokimą – į problemų formulavimą, faktą traktuoja kaip galutinį tikslą, o visus turinius skelbia esant mąstymo santyki. Tokioje vizijoje, pasak Hartmanno, nelieka vietos iracionalumui. Fenomenologija išplečia logikos galiojimo sritį. Loginiai turiniai yra ne mąstymo charakteristika, bet tai, ką galima intuityviai patirti, įžvelgti. Vietoj intelektualizmo fenomenologija siūlo intuityvizmą (Hartmann 1949a: 169). Įdomu, kad Sezemanas šį priekaištą neokantišiam racionalizmui suformulavo dar 1911 metais žurnale *Logos* vokiečių ir rusų kalba publikuotame straipsnyje „Racionalumas ir iracionalumas filosofijos sistemoje“. Jo teigimu, filosofijos racionalumas neįmanomas be iracionalumo ir todėl pastarasis turi būti reabilituotas. Vėliau, pratęsdamas šią mintį, Sezemanas iracionalumą susiejo su intuicija kaip bet kokios racionalios logikos ištaka (Jonkus 2015: 91–103).

Hartmannas kritikavo fenomenologiją iš dviejų pusių. Pirmiausia jis kritikavo fenomenologinę intuicijos sampratą, o tada pasisakė prieš fenomenologinę fenomenų interpretaciją teigdamas, kad fenomenus fenomenologija sieja vien su sąmonės imanencija. Pasak Hartmanno, fenomenologija, pasisakydama už intuicijos pirmumą, tampa antimokslinė doktrina ir suteikia pirmumą natūraliam pasaulio suvokimui. Fenomenologinė mokslo kritika virsta priešišku mokslui apskritai (Hartmann 1949b: 590). Natūralią pasaulėžiūrą fenomenologai teigė esant pirmesnę už mokslinę. Kita vertus, intuicijos metodas, pasak Hartmanno, yra nepakankamas, nes gali tik konstatuoti fenomenus arba juos nurodyti. Hartmanno nuomone, fenomenologinė intuicijos samprata akcentavo ne objekto struktūrą, bet sąmonės funkciją, o tai reiškė, kad intencionalumas neperžengė sąmonės imanencijos. Hartmannas, skirtingai nuo fenomenologų, darė radikalų skirtumą tarp intencionalaus ir transcendentinio objekto. Jo teigimu, kiekviename fenomene glūdi nuoroda į tai, kas anapus jo, kas yra nefenomenalu. Todėl fenomenologija, pasitenkindama tik fenomenų aprašymu, negalėjo išspręsti pažinimo problemos (Hartmann 1949a: 172). Hartmanno kritika rodo, kad jis nesuprato intencionalumo, nes jį traktavo kaip sąmonės imanenciją. Mes dar aptarsime, kaip tokią Hartmanno poziciją kritikuoja Sezemanas, nes pastarasis atmetė uždaro sąmonės sampratą remdamasis fenomenologine intuicijos samprata.

Taigi Hartmannas pripažino fenomenologijos reikšmę ir, naudodamasis fenomenologiniu metodu, kritikavo neokantišką pažinimo teoriją, kuri nepripažino ontologinių prie-

laidų svarbos. Šias prielaidas filosofas nagrinėjo naudodamasis realistinės fenomenologijos metodu, kuris reikalauja pirmiausia aprašyti ir analizuoti objektų apriorines struktūras. Bet tuo pat metu Hartmannas kritikavo Husserlio fenomenologijos idealizmą ir tai, kad pastarasis savo analizėse izoliavo atskiras intuicijas, o fenomenų deskripciją pateikė kaip galutinį žinojimą. Išėitį iš šių kraštutinumų Hartmannas siejo su platoniška dialektika. Ši dialektika turėjo susieti fenomenologinę duotį su refleksyvia užduotimi. Mąstymas turėjo būti maksimaliai paremtas fenomenalia duotimi, bet negalėjo ja apsiriboti.

Duoties problema ir filosofinė antropologija

Antras Hartmanno pasiūlymas, galintis patobulinti duoties problemos sprendimą, buvo susijęs su filosofine antropologija³. Tokį sprendimą Hartmannas siūlo savo pranešime „Apie duotį“, kuris buvo publikuotas 1931 metais kartu su diskusija, kurioje, be kitų filosofų, dalyvavo ir Arnoldas Plesneris bei Moritzas Geigeris. Hartmannas duoties problemą laikė svarbiausia sprendžiant realybės klausimą. Duoties problema svarstoma remiantis pažinimo filosofija ir čia svarbiausia yra tiesioginės intuicijos ar teorinės konstrukcijos dilema. Hartmannas duoties problemą pažinime siūlė spręsti pasitelkiant dialektiką, kuri susieja realybės duotį ir jos rekonstrukciją. Šis intuicijos ir konstrukcijos susiejimas yra vidurio kelias tarp fenomenologinio intuityvizmo ir neokantinio konstruktyvizmo.

Kritikuodamas tiek neokantininkus, tiek fenomenologiją Hartmannas siūlė dar vieną realybės problemos sprendimą. Vienas iš pagrindinių priekaištų abiem teorijoms yra jų idealistinis pobūdis ir koncentravimasis į pažinimo problematiką. Hartmannas teigė, kad daiktai yra ne tik suvokimo ir pažinimo objektai, bet ir žmogiškųjų troškimų, veiksmų ir kentėjimo objektai. Pažinimas yra svarbus santykis su realybės objektais, bet pirmiau žmogus su tais objektais yra susaistytas ir jų paveiktas emociškai. Tad duoties problema gali būti sprendžiama ne tik remiantis pažinimo teorija, bet ir analizuojant žmogiškąją būti ir jos santykį su pasaulio realybe. Pasaulio objektai, pasak Hartmanno, yra pirmiausia duoti ne pažinime, bet juos panaudojant praktiškai. Pažinimas, pasak jo, yra objektyvuota ir išvestinė praktinio santykio su pasaulio daiktais forma (Hartmann 1931: 15). Realybės duotis yra pirmiau patiriama gyvenime ir tik tada ji tampa pažinimo problema. Todėl Hartmannas akcentavo ypatingą dalyvavimo situacijose ir įvykiuose svarbą. Būdamas situacijoje, čia ir dabar, žmogus transcenduoja duoties ir dabarties ribas. Veikdamas žmogus orientuojasi į ateitį (Hartmann 1931: 21–22). Laikiško matmens analizė sieja Hartmanno požiūrį su Martino Heideggerio ontologija. Kita vertus, pabrėždamas realybės kaip pasipriešinimo valiai sampratą, Hartmannas yra artimas Maxui Schelerui. Hartmannas, kaip ir Scheleris, analizavo darbo fenomeną, kuriame atsiskleidžia dvejopas patyrimas, kuris yra nukreiptas tiek į apdirbamą objektą, tiek į patį darbo veiksmą (Hartmann 1931: 22). Hartmanno pozicija daug artimesnė tiems filosofams, kurie fenomenologinę intuiciją traktavo kaip santykį su pačia realybe. Jau minėti realistinės pakraipos fenomenologai

³ Apie Hartmanno filosofijos sąryšį su filosofine antropologija žr. Wunsch 2015.

nepripažino transcendentalinio posūčio ir akcentavo realistiškai suprastą esmių intuiciją. Ypač artimos Hartmannui yra Schelerio ir Heideggerio nuostatos, kai jie pabrėžė, kad intuicija yra ne tik teorinė esmės išvalga, bet ir emocinis, praktinis bei vertybinis veikimas pasaulyje, kuris yra susijęs su materialiniu *a priori*. Reikia dar pridurti, kad Husserlio fenomenologijos įtaka pastebima visuose Hartmanno kūrinuose, tačiau ji ypač svarbi tose srityse, kur Hartmannas kalba apie vertybes. Etinių ir estetinių vertybių samprata būtų negalima be Husserlio atliktos psychologizmo kritikos, kuri atskleidė idealių objektų autonomiją ir neredukuojamumą į subjekto psichiką ar į objekto materialias savybes.

Neokantiško idealizmo ir Hartmanno „uždaros sąmonės“ kritika Sezemano filosofijoje

Vosylius Sezemanas, panašiai kaip Hartmannas, kritikavo Marburgo mokyklos neokantininkus už tai, kad jie neanalizuoja ontologinių pažinimo prielaidų. Jis taip pat atmetė neokantišką orientaciją į tokį mokslinį žinojimą, kuris, remdamasis aprioriniais principais, konstruoja savo objektą. Neokantininkai teigė, kad mąstymui yra duotas ne pats objektas, bet tik uždavinys ir problema, kurią jis turi išspręsti. Jų požiūriu, mąstymas sąlygoja būti ir būtis priklauso nuo mąstymo, o ne mąstymas nuo būties. Gnoseologinę pažinimo problematiką redukuodami į mokslinio žinojimo struktūros teoriją, neokantininkai susiaurino pažinimo problemą. Svarbiausias Sezemano priekaištas savo buvusiems Marburgo mokytojams buvo tas, kad jie ignoravo tiesioginės duoties arba intuicijos pagrindą pažinime.

Be to, metodologinis idealizmas vienašališkai interpretuoja ir pačią žinojimo struktūrą. Jis nekreipia dėmesio į intuityvų žinojimo pagrindą ir skaitosi tik tai su antruoju žinojimo laipsniu – loginiu pirminės intuicijos formavimu. Tai reiškia, kad jis daro tą pačią klaidą, kurią yra padaręs racionalizmas, – jis ignoruoja skirtumą tarp realios ir idealios būties, tarp žinojimo empirinio ir apriorinio momento (Sezemanas 1987c: 274).

Kritikuodamas neokantizmą Sezemanas, viena vertus, rėmėsi Hartmanno filosofinėmis išvalgomis apie neapmąstytus pažinimo teorijos ontologinius pagrindus. Kita vertus, Sezemanas pastebėjo ir savo bičiulio filosofijos trūkumus. Pasak Sezemano, Hartmannas teisingai kritikuoja idealistines pažinimo koncepcijas tvirtindamas, kad ne subjekto pažinimo aktas kuria objektą, bet šis egzistuoja nepriklausomai nuo pažinimo ir iki jo. Tačiau pripažindamas, kad mintis yra imanentiška subjektui, o objektas yra transcendentiškas, Hartmannas susidūrė su problema, kurią jis sprendė sugrįždamas prie sukritikuotos reprezentatyvaus pažinimo sampratos. Hartmannas teigė, kad mintis nesutampa su objektu, bet jį reprezentuoja sąmonėje (Sezemanas 1925: 231). Taip pat kritikos susilaukė Hartmanno orientavimasis į mokslinį pažinimą. Sezemanas formuluoja mintį, kad estetika ir etika turėtų skirtis nuo teorinio pažinimo, nes kiekvienas būties regionas reikalauja skirtingos patirties būdų. Tai, kas iracionalu mokslinio pažinimo požiūriu, gali būti racionalu etiniu ir estetiniu požiūriu (Sezemanas 1925: 234). Hartmanišką reprezentacinio pažinimo sampratą Sezemanas kritikavo remdamasis fenomenologiniu požiūriu:

Hartmannas, be abejo, teisis, kai teigia, jog pažinimo objektas ir jį pagaunanti mintis arba jį pažymintis simbolis yra du skirtingi dalykai. Bet iš to negalima daryti išvados, kad objektas kaip toks yra absoliučiai transcendentiškas pažinimo akto visumai. Sąmonės dėsniis, kuriu remiasi Hartmannas, negali būti laikomas tokiu neabejotinu, kaip tai atrodo iš pirmo žvilgsnio. Tokiu atveju intuityvizmui būdinga atviros sąmonės koncepcija būtų neįmanoma ir beprasmi. Būtent laikantis fenomenologinio požiūrio būtų neteisinga teigti, jog išorinio suvokimo aktuose arba idelios esmės išvalgose yra duotas ne pats objektas, bet jam atstovaujantis simbolis ar vaizdinys (Sezemanas 1925: 234).

Sezemanas ne tik atmetė reprezentacinę pažinimo koncepciją, bet ir pažymėjo, kad toks pažinimo supratimas remiasi uždaros sąmonės samprata. Ši paneigia intuitycijos kaip tiesioginio pažinimo galimybę ir remiasi tarpininkaujančiais simboliais arba vaizdiniais. Straipsnyje „Naujausios vokiečių filosofinės literatūros apžvalga“ Sezemanas taip pat kritikavo minėtus Hartmanno filosofijos trūkumus. Pasak Sezemano, Hartmannas pasinaudoja fenomenologija tam, kad atskleistų pažinimo teorijos ontologines prielaidas ir parodytų, kaip pažinimas eina anapus gamtamokslinio pažinimo ribų, tačiau jis nepakankamai kritiškai vertina reprezentacinio pažinimo sampratą ir todėl nesupranta, kaip sąmonė išsina anapus savo ribų.

Jei sutiksime su Hartmannu, kad sąmonė yra absoliučiai uždara savyje, tai jo pasiūlyta reprezentacijos teorija (iš dalies atgaivinti Leibnizo koncepcija) yra vienintelė galimybė paaiškinti realią žinojimo reikšmę. Tačiau būtent ši „uždara“ sąmonės koncepcija ir yra ginčytina. Fenomenologinė analizė, atrodytų, labiau paremia „atvirą“ sąmonę, t. y. sąmonę, tiesiogiai pasiekiančią nuo jos skirtingą ir nepriklausomą dalyką; atviros sąmonės teorija, be abejo, sutinka didelių kliūčių, kurių ligi šiol nepasisėkė nugalėti, tačiau tai dar nereiškia, kad nuodugnesnė fenomenologinė ir gnoseologinė analizė vienokiu ar kitokiu būdu jų neįveiks (Sezemanas 1997a: 222).

Galima teigti, jog Sezemanas kritikavo tiek Marburgo mokyklos neokantininkus, tiek Hartmanną remdamasis fenomenologine atviros sąmonės samprata. Atvira sąmonė reiškia, kad duotis yra ne reprezentacija, bet prezentacija. Apie pažįstamus dalykus, nors jie ir nėra imanentiški sąmonei ir egzistuoja nepriklausomai nuo jos, spręsti galima tik remiantis tiesiogine šių dalykų duotimi arba kitaip vadinama intuitycija. Sezemanas šiuo atveju pažintinį santykį su objektu aiškina kaip transcendentiška imanentiška⁴.

Duoties iracionalumas

Sezemanas savo filosofiniais tyrimais parodė, kad pažinimas negali būti siejamas vien su mokslais ir logiškai artikuliuota veikla. Pažinimas yra susijęs su tiesiogine intuitycija ir įsitraukimu į tyrinėjamus fenomenus. Kai pažinimo subjektas tiesiogiai veikia pasaulyje, jis vadovaujasi ne tik reflektuotu žinojimu, bet ir ikireflektyvia savimone. Įkūnyto ir pasaulyje veikiančio subjekto žinojimas gali būti siejamas ne tik su sąmoninga, bet ir su nesąmoninga veikla. Žinojimas gali būti ne tik teorinis, bet ir praktinis. Toks akcentų

⁴ Apie fenomenologinę imanentinio transcendentto koncepciją žr. Jonkus 2009: 63–118.

pakeitimas transformavo ir klasikinę racionalumo sampratą. Sezemanas atsisakė klasikinių racionalumo kriterijų teigdamas, kad racionalumas visada yra susijęs su iracionalumu.

Kaip buvo minėta, Sezemanas jau savo ankstyvajame straipsnyje nagrinėjo racionalumo ir iracionalumo santykį peržengdamas klasikinio neokantizmo ribas. Racionalumas grynu pavidalu negalimas dėl to, kad jis negali būti pagrįstas visišku sutapimu su duotimi. Racionalumą Sezemanas traktuoja kaip užduotį, kaip utopinį tikslą, kuris turi būti derinamas su baigtinės duoties empiriniu problemišku. Antroje studijoje, skirtoje racionalumo ir iracionalumo santykiui aptarti (1927), šie kritiniai neokantizmo atžvilgiu motyvai dar labiau sustiprėjo. Sezemanas pateikė fenomenologinę duoties deskripciją, kuri atskleidžia, kaip duoties problemiškumas yra susijęs su iškūnyto subjekto sąmoningumu. Sezemanas pabrėžė savojo tyrinėjimo sąryšį su fenomenologija: „Mūsų studija ir turėtų prisidėti prie tokios fenomenologinės gnoseologinės racionalumo ir iracionalumo analizės“ (Sezemanas 1987b: 91–92). Fenomenologinė prieiga padeda konkretinti duotumo problemiškumą. Sezemanas, kaip ir Marburgo neokantininkai, skyrė duoties pažinimą (*Erkennbarkeit*) ir sąmoningumą (*Bewußtbarkeit*) (Sezemanas 1987b: 93). Tačiau, skirtingai nuo Paulo Natorpo (1854–1924), Sezemanas sąmonę suvokė panašiai kaip Husserlis, kuris *Loginiuose tyrinėjimuose* pabrėžė ne tik sąmonės nukreiptumą į objektus, bet ir jos tiesioginį santykį su savimi. Šias idėjas Sezemanas plėtojo studijoje apie nedalykinį (neobjektyvuojantį) žinojimą (Sezemanas 1987a).

Kad pažinimas įvyktų, sąmonė turi būti sąmoninga. Tačiau sąmonės sąmoningumas nėra totalus. Jis susiduria su kliūtimis. Sezemanas pirmiausia analizuoja žmogaus kūno santykį su aplinkiniu pasauliu. Pasak Sezemano, kūnas ne tik palaiko ryšį su aplinkiniu pasauliu, bet ir izoliuoja subjektą nuo pasaulio. Pažinti aplinkinį pasaulį trukdo pati kūno sandara ir specifinė juslių sistema. Sezemanas šiuo atveju kūną laikė biologiniu organizmu, kurio specifika lemia ir paties pažinimo galimybes. Kita vertus, Sezemanas pripažino, kad jokios juslės negali galutinai apibrėžti pažinimo ribų. Juslinė organizacija gali kisti ir būti plėtojama taip, kad peržengia, atrodytų, jau nustatytas ribas. Aklieji, ir ne tik jie, gali išsiugdyti ypatingus orientavimosi erdvėje sugebėjimus, kurie tarsi paneigia juslinį ribotumą. Sezemano teigimu, pažinimas nėra nulemtas juslių organizacijos ir kūno biologinės sandaros, nes duotyje dera tiesioginis ir netiesioginis patyrimas.

Dėl šių būties ryšių, išeinančių už juslinio duotumo ribų, pažinimas ir gali peržengti tas ribas, kurias jam nubrėžia kūno sandara. Bet tai visai neprieštarauja pagrindinei tezei, kad pažinimo pagrindas yra duotumas. Tiesiog duotumas kokybės, esančios už juslinio suvokiamumo ribų, yra ne tiesioginis, o *gaunamas per tarpininką* (Sezemanas 1987b: 96).

Sezemanas ne kartą pabrėžė, kad duotis nėra apribota jusline medžiaga. Kaip ir kiti fenomenologai, Sezemanas teigė, kad juslinė duotis implikuoja ir tai, kas nėra jusliškai duota, matoma implikuoja tai, kas nematoma. Tačiau jis atkreipė dėmesį ir į tai, kad tiesioginės duoties ir netiesioginės duoties sąryšis yra būdingas ir psichinei būčiai. Kitaip sakant, sąmonė yra duota sau pačiai ne tik tiesioginiu, bet ir netiesioginiu būdu. Ši tiesioginės ir netiesioginės psichinės būties sąryšį Sezemanas analizuoja kaip sąmoningų

ir nesąmoningų išgyvenimų santykį: nesąmoninga psichinė būtis atsiskleidžia tik per sąmoningą. Iš to, kas duota tiesiogiai, galima spręsti ir apie tai, kas nėra duota:

Ir čia mes iš to, ką tiesiogiai turime, sprendžiame apie tai, kas nėra duota, ir mūsų išvada dalykiniu požiūriu yra pagrįsta, jei duotybėje atsiskleidžia ryšiai, vedantys prie kažko, kas slypi už dabar esančios sąmonės turinio ribų (pavyzdžiui, prie nesąmoningų arba pasąmonės dalykų) (Sezemanas 1987b: 96).

Sezemanas pasąmonę suprato ne kaip duoties pagrindą, kuris gali paaiškinti pačią patirtį, bet atvirkščiai – patiriamoje duotyje atrado nuorodų į nesąmoningus arba pasąmonės dalykus. Vadovaujantis šia išvalga reikia pripažinti, kad pasąmonės atvėrimas galimas tiktai analizuojant pačią sąmonę ir tai, kas joje yra duota.

Fenomenologijos kritika: intuicijos ir konstravimo sintezė

Sezemanas ne kartą pozityviai atsiliepė apie fenomenologiją ir dažnai savo taikomą metodą vadino fenomenologiniu, tačiau, nepaisant to, jo paties požiūris į fenomenologiją buvo kritiškas. Aptariant šią kritiką pirmiausia reikėtų atskirti fenomenologinį metodą ir fenomenologinės filosofijos teoriją. Sezemanas fenomenologiją kritikavo dėl kelių dalykų. *Lietuviškojoje enciklopedijoje* publikuotame straipsnyje „Fenomenologija“ Sezemanas aptarė svarbiausius, jo manymu, fenomenologijos bruožus ir pateikė kritines pastabas (Sezemanas 1997b: 266–268). Sezemanas nurodė, kad Husserlio fenomenologija yra mokslas, išaiškinantis fenomenų esmę ir taip pagrindžiantis ne tik filosofiją, bet ir kitus mokslus. Fenomenus fenomenologija tyrinėjo kaip tiesioginius sąmonės duomenis ir todėl, norėdama atskleisti jų esmę, ji turi nagrinėti būtiną ir bendrą sąmonės sąrangą. Tokį duoties sąmonei ir sąmonės sąrangos sąryšį Sezemanas apibūdino kaip sąmonės intencionalumą (Sezemanas 1997b: 266).

Kritikuodamas Husserlio fenomenologiją Sezemanas atsiribojo nuo idealizmo, tačiau pripažino fenomenologijos metodo ir intuicijos reikšmę. Todėl, apibūdinamas savo poziciją kaip kritinį realizmą, Sezemanas šalia Nikolajaus Lossky'o ir Semiono Franko dažnai minėjo Nikolajų Hartmaną, Maxą Schelerį ir Martiną Heideggerį (pastarojo autorius reikšmė išaugo pasirodžius jo knygai *Būtis ir laikas*). Sezemanas supriešino du fenomenologijos variantus – idealistinį ir ontologinį (Sezemanas 1997b: 268). Galima būtų teigti, kad Sezemano filosofijai artimesnė yra realistinė fenomenologijos atšaka, kuri siejama su Miuncheno ir Giotingeno fenomenologų rateliais. Sezemanas gnoseologinę ir loginę problematiką palaipsniui transformavo į ontologinį, su filosofine antropologija siejamą fenomenologijos variantą, taip pat pripažino fenomenologijos svarbą estetiniuose tyrinėjimuose.

Kokius konkrečiai priekaištus Sezemanas pateikė fenomenologijai? Pirmiausia reikia pažymėti, kad Sezemanas pripažino fenomenologijos svarbą pažinimo procesų tyrimams. Kita vertus, jis tuoj pat nurodė fenomenologinio požiūrio trūkumus. Svarbiausias priekaištas fenomenologijai buvo tas, kad ji esą izoliuoja pažinimą ir jį tyrinėja atskirai nuo

realybės procesų. To są reikalauja fenomenologinis metodas, kuris turi atskleisti grynojo pažinimo struktūrą ir esmę. Todėl, Sezemano teigimu, fenomenologija nesidomi pažinimo kilmę, neanalizuoja, kaip pažinimą paveikia konkrečios aplinkybės ir koks yra jo tikslas (Sezemanas 1987c: 212). Tačiau tokia fenomenologijos kritika, mano manymu, neatsižvelgė į statiškosios ir genetinės fenomenologijos skirtumą. Genetinėje fenomenologijoje, kurią Husserlis plėtojo vėlyvajame savo filosofijos etape ir kuri Sezemanui liko nežinoma, buvo keliami klausimai apie patirties horizontus iš-kur, kame ir kur-link⁵. Buvo nagrinėjama prasmės pažinimo kilmė ir įvairios implikacijos, susiejančios atskirą pažinimo aktą su gyvenimo visuma.

Antrasis priekaištas susijęs su tuo, kad fenomenologinė pažinimo analizė jį izoliuoja ir abstrahuoja nuo konkrečių gyvo pažinimo sąlygų. Šias konkrečias pažinimo sąlygas, Sezemano manymu, matyt, turi atskleisti filosofinė antropologija, nes jis nurodo, kad pažinime yra labai svarbūs žmogaus organizmo sąryšio su aplinka faktoriai, kurie veikia žmogaus valią, instinktus, jausmus ir mąstymą. Nepaisant išsakytų pastabų, Sezemanas formulavo pozityvią fenomenologinio tyrinėjimo programą. Fenomenologija turi tiek atskleisti gryną pažinimo struktūrą, tiek išaiškinti pažinimo „vietą ir uždavinį žmogaus gyvenime ir kultūroje. O šis antrasis aspektas reikalauja, kad analizė remtųsi patyrimo duomenimis, kad jį, taip sakant, išiklausytų į tai, ką sako pats patyrimas, ir stengtųsi jo kalbą teisingai suprasti, bet nieko prie jos nepridėtų ir visiškai nesikištų“ (Sezemanas 1987c: 213).

Iš tokių Sezemano pasisakymų apie fenomenologiją aiškėja, kad jis, nors ir kritikuoja ją, kartu pripažįsta fenomenologinio metodo reikšmę. Sezemano pozicija artima fenomenologijai tada, kai jis savo filosofiją grindžia intuicija ir tiesioginiu pačių dalykų patyrimo aprašymu. Tačiau savo gnoseologiniuose tyrinėjimuose Sezemanas ne tik pripažino intuicijos reikšmę, bet ir nurodė jos nepakankamumą. Studijoje „Mūsų laikų gnoseologijai naujai orientuojantis“ (1935), kurioje Sezemanas tarsi apibendrina savo ilgalaikius pažinimo teorijos tyrinėjimus, pasitelkiami jau anksčiau išsakyti argumentai, kad fenomenologinė intuicija yra reiškinys izoliuojanti ir orientuota į dalykinę idealios esmės pažinimą. Pasak Sezemano, siekdama konkretumo fenomenologija turi ne tik remtis idealia intuicija, bet ir atsižvelgti į tai, kiek tiriami fenomenai yra reikšmingi žmogaus gyvenime (Sezemanas 1987d: 337). Plėtodami pažinimo teoriją šia linkme fenomenologai turi pripažinti, kad svarbiausia yra ne grynosios sąmonės struktūra, bet laikiškai ir kūniškai situatyvus žmogaus buvimas pasaulyje, kurį Sezemanas, sekdamas Heideggeriu, vadina faktiškumo ontologine interpretacija (Sezemanas 1987d: 341). Toks antropologinės dimensijos atsiradimas fenomenologijoje yra siejamas su fenomenologijos transformacija ir atsigręžimu į reikšmingą aplinkinio pasaulio realybę.

Sezemanas tikrovės pažinimą suprato jau ne kaip statiškų ir nuo žmogaus visiškai nepriklausomų objektų analizę, bet kaip dinamišką ir laikišką tampančios realybės rekonstravimą. Pripažindamas idealios intuicijos ribotumą, jis sugrįžo prie logiškai

⁵ Plačiau žr. Geniušas 2012.

formuoto žinojimo galimybės. Svarbiausia, kad pažinimo interpretacijose turi būti išlaikomas organiškas visų loginių konstrukcijų ryšys su pačia pirmine intuicija. Be to, šios konstrukcijos priklauso „ne nuo subjektyvios nuožiūros, bet išauga iš vidinio intuicijos skleidimosi ir būna vaisingos tik tiek, kiek vienu ar kitu būdu iškelia tuos momentus, kurie potencialiai glūdi intuicijos turinyje“ (Sezemanas 1987d: 358–359). Intuicijos ir konstrukcijos tarpusavio sąryšį papildo ir ontologinė realios bei idealios būties dialektika. Kadangi būtis suprantama kaip tapsmas, tai nebelieka radikalaus skirtumo tarp relios ir idealios būties. Ideali būtis yra įtraukiama į realią būtį kaip jos galimybių atskleidimas. Idealių schemų sukūrimas yra pažinimo sferų išplėtimas, nes idealios schemas yra įgyvendinamos realybėje ją pakeičiant ir pertvarkant. Taip Sezemanas siekė įveikti grynojo kontemplantyvumo ir grynojo konstruktyvumo supriešinimą.

Išvados

Hartmannas ir Sezemanas plėtojo gana tradicinę Husserlio fenomenologijos interpretaciją. Jų manymu, ankstyvasis Husserlis rėmėsi intuicija kaip akivaizdžios ir tiesioginės duoties samprata, o vėliau jis atsigrėžė į sąmonę ir jos struktūras. Taip fenomenologija sugrįžo prie idealizmo ir analizę siejo tik su imanentinių objektų analize, o transcendentiniai pasaulio objektai liko anapus fenomenologijos tyrinėjimų lauko. Hartmannas ir Sezemanas kritikavo Husserlio transcendentalinį posūkį ir idealistinę orientaciją, tačiau jie savo poziciją formulavo skirtingai. Hartmannas teigė transcendentinių objektų pirmenybę ir sutelkė dėmesį į ontologiją, kuri yra pirmesnė už gnoseologiją. Jis atsisakė intuicijos pirmumo ir sugrįžo prie reprezentacinės žinojimo sampratos. Sezemanas toliau plėtojo tiesioginės intuicijos sampratą. Jis teigė, kad bet kuris formuotas sąvokinis žinojimas yra pagrįstas tiesiogine ikireflektyvia intuicija ir pirminiu orientavimusi pasaulyje. Intuiciją jis traktavo kaip supratimą, kuris apima tiek suvokiamas aplinkybes, tiek paties subjekto nuostatas. Intuiciją jis aiškino ne tik kaip tiesioginę pačių daiktų duotį, bet ir kaip koreliaciją tarp suvokiamų objektų struktūros ir suvokimo būdų. Intuiciją jis apibūdino ne kaip teorinį požiūrį, bet kaip praktinį veikimą pasaulyje, kai žinojimo genezė koreguoja intuicijas ir ištaiso klaidas. Hartmanno pozicija susidūrė su vidiniais prieštaravimais, nes, pripažindamas transcendentinių objektų pirmenybę ir materialinės fizinės realybės pirmumą, jis turėjo pripažinti ir gamtos mokslų pirmenybę kitų mokslų atžvilgiu. Sezemanas nuosekliai kritikavo gamtamokslinį natūralizmą ir parodė, kad tariamai objektyvi gamtos mokslų pozicija negali pretenduoti į absoliutų požiūrį, nes yra paremta nuostatomis, kurios būdingos visam be išimties žinojimui. Tad, nors Sezemanas irgi kritikavo Husserlio fenomenologijos idealizmą, jo siūlomas kritinio realizmo variantas yra artimas genetinei fenomenologijai, kuri parodo, kaip bet koks žinojimas yra ne tik koreliuotas su atitinkama nuostata ir požiūriu, bet ir turi būti suprantamas rekonstruojant žinojimo genezę.

Apibendrinant Husserlio fenomenologijos recepciją Hartmanno ir Sezemano filosofijoje reikia išskirti keletą svarbių aspektų:

1. Abu autoriai vertino fenomenologinį metodą kaip tiesiogiai patiriamų fenomenų aprašymą.
2. Abu autoriai rėmėsi Husserlio atlikta psychologizmo kritika ir iš to kylančia idealių objektų autonomijos idėja, kurią jie panaudojo gindami etinių ir estetinių vertybių autonomiją.
3. Husserlio fenomenologiją jie kritikavo dėl to, kad ši per daug statiškai analizavo pažinimą ir neanalizavo pažinimo objekto ir pažinimo akto kontekstų.
4. Husserlio fenomenologiją jie suprato kaip intuityvaus pažinimo praktiką, kuri gali būti priešpriešinama sąvokiniam konstravimui. Abu autoriai siekė susieti intuiciją ir sąvokinį pažinimą naudodami dialektikos arba žinojimo genezės sampratą.
5. Hartmannas ir Sezemanas siekė susieti intuiciją ir konstravimą. Hartmannas labiau pabrėžė gamtos mokslų perspektyvą kaip būtiną pažinimo elementą, o Sezemanas kritikavo gamtamokslinį pažinimą kaip objektinantį ir todėl nepakankamą sąmonei ir vertybėms pažinti. Sezemanas taip pat plėtojo neobjektinančio savęs pažinimo, ikireflektyvios savimonės ir pašamonės koncepciją, kuri turėjo praplėsti fenomenologinę refleksijos sampratą.

Literatūra

Botz-Bornstein, T. 2006. *Vasily Sesemann: Experience, Formalism, and the Question of Being*. Amsterdam–New York: Rodopi.

Fink, E. 1988. *VI Cartesianische Meditation. Teil 1. Die Idee einer transzendentalen Methodenlehre*. Dordrecht, Boston, London: Kluwer Academic Publishers. <https://doi.org/10.1007/978-94-009-2743-8>

Fischer, J. 2011. Nicolai Hartmann: A Crucial Figure in German Philosophical Anthropology – Without Belonging to the Paradigm, in R. Poli, C. Scognamiglio, F. Tremblay (Eds.). *The Philosophy of Nicolai Hartmann*. Berlin: Walter de Gruyter: 73–94. <https://doi.org/10.1515/9783110254181.73>

Geniusas, S. 2012. *The Origins of the Horizon in Husserl's Phenomenology*. Dordrecht: Springer. <https://doi.org/10.1007/978-94-007-4644-2>

Hartmann, N. 1931. *Zum Problem der Realitätsgegebenheit*. Berlin: PAN-Verl.-Ges.

Hartmann, N. 1949a. *Grundzüge einer Metaphysik der Erkenntnis*. Berlin: Walter De Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783111535319>

Hartmann, N. 1949b. *Der Aufbau der realen Welt*. Meisenheim am Glan: Westkulturverlag.

Hartmann, N. 1966. *Ästhetik*. Berlin: Walter de Gruyter.

Jonkus, D. 2009. *Patirtis ir refleksija. Fenomenologinės filosofijos akiračiai*. Kaunas: VDU leidykla.

Jonkus, D. 2015. Phenomenological Approaches to Self-consciousness and the Unconscious (Moritz Geiger and Vasily Sesemann), *Studia Phaenomenologica* 15 (Early Phenomenology): 225–237. <https://doi.org/10.5840/studphaen20151513>

Luft, S. 2010. Reconstruction and Reduction: Natorp and Husserl on Method and the Question of Subjectivity, in R. A. Makkreel, S. Luft (Eds.). *Neo-Kantianism in Contemporary Philosophy*. Bloomington / Indianapolis: Indiana University Press: 59–91.

Möckel, Ch. 2012. Nicolai Hartmann – ein Phänomenologe? Zu den termini Phänomen und Phänomenologie in der *Metaphysik der Erkenntnis*, G. Hartung, M. Wunsch, C. Strube (Hgg.).

Von der Systemphilosophie zur systematischen Philosophie – Nicolai Hartmann. Berlin, New York: De Gruyter: 105–127.

Ortega y Gasset, J. 1965. Prologo para Alemanes, in *Obras completas* 8. Madrid: Revista de Occidente: 15–58.

Sesemann, V. 1935. Zum Problem der Dialektik, *Blätter für Deutsche Philosophie* 9 (1): 28–61.

Sezemanas, V. 1987a. Dalykinis ir nedalykinis žinojimas. Iš vokiečių kalbos vertė A. Gailius, in *Raštai. Gnoseologija*. Vilnius: Mintis: 27–86.

Sezemanas, V. 1987b. Racionalumas ir iracionalumas. Iš vokiečių kalbos vertė A. Gailius, in *Raštai. Gnoseologija*. Vilnius: Mintis: 87–153.

Sezemanas, V. 1987c. Gnoseologija, in *Raštai. Gnoseologija*. Vilnius: Mintis: 209–334.

Sezemanas, V. 1987d. Mūsų laikų gnoseologijai naujai orientuojantis, *Raštai. Gnoseologija*. Vilnius: Mintis: 335–366.

Sezemanas, V. 1997a. Naujausios vokiečių filosofinės literatūros apžvalga, in *Raštai: Filosofijos istorija. Kultūra*. Vilnius: Mintis: 191–214.

Sezemanas, V. 1997b. Fenomenologija, in *Raštai: Filosofijos istorija. Kultūra*. Vilnius: Mintis: 266–268.

[Sezemanas] Сеземан, В. 1925. Nicolai Hartmann. Grundzüge Einer Metaphysik der Erkenntnis, *Aozoc* 1: 229–235.

Smith B., 1997. Realistic Phenomenology, in *Encyclopedia of Phenomenology*. Kluwer Academic Publishers: 586–590.

Spiegelberg, H. 1960. *The Phenomenological Movement. A Historical Introduction*. Dordrecht: Springer. <https://doi.org/10.1007/978-94-017-5920-5>

Tremblay, F. 2016. Nikolai Lossky's Reception and Criticism of Husserl, *Husserl Studies* 32 (2): 149–163. <https://doi.org/10.1007/s10743-015-9181-5>

Vancourt, R. 1945. Préface du traducteur, in N. Hartmann. *Les principes d'une métaphysique de la connaissance*. Traduction et préface de R. Vancourt, Tome I. Paris: Aubier Montaigne.

Wunsch, M. 2015. Anthropologie des geistigen Seins und Ontologie des Menschen bei Helmut Plessner und Nicolai Hartmann, in K. Köchy, F. Michelini (Hgg.). *Zwischen den Kulturen. Plessners „Stufen des Organischen“ im zeithistorischen Kontext*. Freiburg–München: Karl Alber: 243–272.